

सांस्कृतिक राजनीति र समावेशी लोकतन्त्र : परिवर्तित सन्दर्भमा पश्चिम नेपालका थारूहरूको बरघर अभ्यास

सुरेश ढकाल, पिएचडी
ds32770@gmail.com

लेखसार

नेपालमा पछिल्ला दशकहरूमा भएका राजनीतिक परिवर्तनले लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक संविधान र राज्यको पुनःसंरचना जस्ता दूरगामी प्रभाव पार्ने परिणामहरू मात्र दिएको छैन, तिनको प्रभाव नागरिकको दैनिक जीवन र सामाजिक गतिशीलतामा समेत पारेको छ। प्राथमिक सूचनामा आधारित यो लेख तिनै राजनैतिक उपलब्धिहरूको सामाजिक प्रभावहरूलाई व्यावहारिक तहमा बुझ्ने प्रयास हो। सांस्कृतिक जीवनको राजनीतिमा प्रभावका सम्बन्धमा पर्याप्त अध्ययन नभएको सन्दर्भमा यो लेखले सांस्कृतिक-राजनीतिको अवधारणाबाट समावेशी स्थानीय सरकारका लागि समकालीन राजनीति बुझ्ने प्रयास गरेको छ। राज्यको पुनःसंरचना, सङ्घीयता र स्थानीय सरकार पछिल्ला दशकका प्रमुख राजनीतिक उपलब्धि हुन्, जसले नेपाली समाजलाई अद्वितीय ढङ्गबाट प्रभावित गरेको छ। राज्यका सबै तह र प्रक्रियामा समावेशिताको सिद्धान्त संविधानप्रदत्त प्रावधान हो। यसै परिप्रेक्ष्यमा पश्चिम नेपालका थारूहरूको पहिचान र प्रथाजनित संस्था बरघर (मटावाँ, ख्याल, जुटैला/जुट्याल्हा) मार्फत जातीय पहिचानसहितको सांस्कृतिक-राजनीति र स्थानीय सरकारको सामाजिक समावेशिताको प्रयास

यस लेखको मुख्य विषयवस्तु हुन्।

शब्दकुञ्जी

सांस्कृतिक-राजनीति, प्रथाजनित संस्था, स्थानीय सरकार, समानुपातिक समावेशी लोकतन्त्र, बरघर ऐन

विषय प्रवेश

प्रत्येक राजनैतिक परिवर्तनले समाजलाई प्रभावित गरेको हुन्छ, त्यस्तै समाजमा भएका परिवर्तनहरूले राजनैतिक परिवर्तनलाई सम्भव बनाइरहेका हुन्छन्। राजनीतिक परिवर्तनका लागि समाज वा सामाजिक मनोविज्ञान तयार भएको हुनुपर्दछ। यस दृष्टिबाट राजनीतिक र सामाजिक परिवर्तनका बिच दोहोरो कारण-प्रभाव सम्बन्ध रहेको हुन्छ। त्यस्तै समाज, सामाजिक मनोविज्ञान र राजनीतिलाई संस्कृतिले प्रभावित गरिरहेको हुन्छ।

पछिल्ला दुई-तीन दशकमा देखिएका परिवर्तनले नेपाली समाजलाई अद्वितीय रूपमा प्रभावित पारेको छ। राज्यको पुनःसंरचना, सङ्घीयता र सामाजिक समावेशिताको मुद्दा र उपलब्धि मूलतः यिनै पछिल्ला दशकहरूमा भएका राजनैतिक परिवर्तनका कारण सम्भव भएको थियो। यस्ता राजनैतिक परिवर्तनले

समाजलाई असिमित अवसर प्रदान गरेको हुन्छ। उक्त अवसरलाई आफ्नो समुदाय, सांस्कृतिक परम्पराअनुरूप समावेशी बनाउने प्रयत्नले समाज र राजनीतिलाई आकार दिन खोजिरहेको हुन्छ।

यो लेख तिनै राजनैतिक उपलब्धिका जगमा उभिएर पश्चिम नेपालका थारूहरूको स्थानीय सरकारमा समावेशिताको मुद्दा र अभियानका विषयमा केन्द्रित छ। थारूहरूको प्रथाजनित संस्था बरघरमार्फत समुदायको समावेशिताको लागि गरिएको अभियान र उपलब्धिहरू नै यस लेखको मुख्य विषयवस्तु हो। नेपालको संविधान २०१५ पछि स्थानीय तहमा देखा परेको सामाजिक गतिशीलताका अनेक आयाममध्ये सांस्कृतिक राजनीति र समावेशिताको मौलिक अभ्यासमा आधारित यस लेखमार्फत राजनैतिक परिवर्तन र नेपाली समाजको गतिशीलता बुझ्ने प्रयास गरिने छ।

यो अध्ययनमा कसरी पश्चिम नेपालका थारूहरूले प्रथाजनित संस्था बरघरलाई समुदाय सङ्गठित गर्ने केन्द्रीय विधिका रूपमा उपयोग गरिरहेका छन्, कसरी राज्यका नीतिहरूको प्रतिरोध र नीति निर्माणमा आफ्नो समुदायको सहभागिताको अभ्यासलाई सुनिश्चित गर्न प्रयत्नशील छन् भन्ने विषयलाई सांस्कृतिक राजनीतिको सैद्धान्तिक अवधारणामार्फत हेरिएको छ।

हालसम्म २० स्थानीय सरकारले बरघरलाई कानुनी मान्यता प्रदान गरिसकेका छन्। केही स्थानीय सरकारले राजपत्रमा सूचनासमेत प्रकाशित गरिसकेका, बजेट विनियोजन र कार्यविधि कार्यान्वयनमा ल्याइसकेको छन्। यिनै स्थापित उदाहरणहरूका आधारमा ती स्थानीय सरकारले संविधानमा निर्दिष्ट गरेको समावेशी, सहभागितामूलक लोकतन्त्रप्रतिको प्रतिबद्धता पूरा गर्नेतर्फ उन्मुख छन् भन्न सकिन्छ। यस्तो राजनीतिक अभियानले स्थानीय समुदायमा सामाजिक गतिशीलता

बढाएको छ।

सांस्कृतिक पहिचानसहित समकालिन राजनीतिमा समावेशिताका लागि भइरहेको अभियान र अभ्यास सांस्कृतिक राजनीतिको एउटा विधि हो। यस्तो प्रयास नेपाली समाज र स्थानीय सरकारलाई लोकतान्त्रिक र समावेशीयुक्त बनाउनका लागि एक मौलिक अभ्यास हो। थारूहरूको यस प्रकारको सांस्कृतिक-राजनीति राजनैतिक परिवर्तनबाट प्रभावित सामाजिक चरित्र बुझ्ने एक उदाहरण पनि हो।

यस लेखमा पश्चिम नेपालका थारूहरूको सन्निहित सांस्कृतिक राजनीतिमार्फत कसरी उनीहरूले राज्यको नीति निर्माणमा प्रभाव पार्न प्रयास गरिरहेका छन् र स्थानीय सरकारमा सहभागिताको अभ्यास गरिरहेका छन् भन्ने विश्लेषण गरिनेछ। थारूहरूको सांस्कृतिक राजनीतिको यस्तो अभ्यासलाई निकै लामो समयको सङ्घर्षपछिको उपलब्धिका रूपमा रैथाने राजनैतिक नवप्रवर्द्धन वा नयाँ पहल र पद्धति हो भनी निष्कर्ष निकालिएको छ।

अध्ययन क्षेत्र र अनुसन्धान विधि

यो अध्ययन पश्चिम नेपालका दाङ, बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुरका मूलबासी थारूहरूले कसरी प्रथाजनित संस्थालाई स्थानीय सरकारमा पहिचान र मान्यतामार्फत समावेशी स्थानीय सरकारको सुनिश्चितताका लागि प्रयास र अभ्यास गरिरहेका छन् भन्ने अनुसन्धानमा आधारित छ। यस अर्थमा ती पाँच जिल्ला नै यस अध्ययनको भौगोलिक दायरा हो। यद्यपि अध्ययनका क्रममा पाँचमध्ये तीन जिल्लाका छानिएका केही पालिकाहरूको भ्रमण र जानकारी सङ्कलन गरिएको छ।

प्राथमिक सूचना र साहित्य समीक्षाको मद्दतले सङ्कलन गरिएको सूचनाहरूलाई विवरणात्मक तथा

विवेचनात्मक व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

अनुसन्धानकर्ताका रूपमा मेरो दुई दशकभन्दा लामो अवधिमा त्यस क्षेत्रमा भएका अवलोकन, अध्ययन, अनुसन्धानको पृष्ठभूमिमा सन् २०२२-२३ मा गरिएको स्थलगत अध्ययनमा सङ्कलन गरिएका प्राथमिक सूचनाहरू गुणात्मक अनुसन्धानको परम्परागत विधिहरूमध्ये अन्तर्वार्ता, लक्षित समूह छलफल, अवलोकन, अनौपचारिक छलफल, आदिमार्फत सङ्कलन गरिएका हुन् ।

यस अनुसन्धानका लागि स्थलगत अध्ययन सन् २०२१-२३, अर्थात् २०१५ को संविधानपछिको पहिलो स्थानीय सरकार गठनपछि भएका कारण प्राथमिक सूचना सङ्कलन, अन्तर्वार्तामा र छलफलमा सहभागी तत्कालीनस्थानीयसरकारका प्रतिनिधि, उक्तअवधिका बरघरका प्रतिनिधि र सूचनादाताहरू समावेश गरिएको छ । जस्तै- सम्बन्धित पालिकाका अध्यक्ष/मेयर, वडासदस्य, बरघर/भलमन्सालगायत बरघरका विभिन्न पदाधिकारी, थारू सांस्कृतिक अभियन्ता, अनुसन्धानकर्ता आदि जानिफकार सूचनादाताहरूसँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । त्यसैगरी बरघरका बैठक, भेलामा सहभागितामूलक अवलोकन, अनौपचारिक छलफल गरिएको थियो । बरघरका प्रतिनिधिहरूसँग लक्षित समूह छलफल पनि गरिएको थियो । यसका साथै द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त जानकारी र साहित्य समीक्षामार्फत प्राप्त भएका सूचनाहरूलाई विश्लेषणको क्रममा उपयोग गरिएको छ । उपलब्ध तथ्याङ्क/सूचनाहरूको विश्लेषणका लागि सांस्कृतिक राजनीतिको अवधारणा उपयोग गरिएको छ ।

सांस्कृतिक-राजनीतिको अवधारणा

पछिल्ला दशकमा भएका नेपालको राजनैतिक परिवर्तनपछिको सामाजिक गतिशीलता बुझ्ने सांस्कृतिक-

राजनीति एक उपागम हुन सक्दछ । सांस्कृतिक-राजनीति दुई भिन्न शब्दको समास मात्र होइन । त्यस्तै संस्कृति राजनीतिभन्दा भिन्न हुन्छ भन्ने पनि होइन । मानिसको विचार, दृष्टिकोण, धारणा, विश्वासलगायत सांस्कृतिक पक्षहरूले समाज र राजनीतिप्रति धारणा निर्माण गर्दछन् र सोहीअनुरूप समाज र राजनीतिलाई आकार दिने प्रयास गर्दछन् ।

मानवशास्त्री जनक राई (२०१३) खास गरी २०६२-६३ को राजनैतिक आन्दोलन र उपलब्धि पछि मोरङ जिल्लामा धिमालहरूले आफ्नो अलग र विशिष्ट इतिहासको दाबा, थातवास निर्धारण तथा राजनैतिक स्वायत्तता सहितको सङ्घीय गणतन्त्रात्मक नेपालको पुनःनिर्माणको उद्देश्यसहित स्थानीय सन्निहित सांस्कृतिक राजनीति कसरी सङ्गठित गर्छन् भन्ने अध्ययन गरेका छन् । उनको अध्ययनले मूल रूपमा धिमालको सांस्कृतिक अभ्यासहरू विवाह, सामुदायिक पूजापर्व, तथा थातवाससम्बद्ध पहिचान निर्माणका दैनन्दिनका अभ्यासहरूभित्रै भौगोलिक र राजनैतिक स्वायत्तताका लागि कसरी राजनीति परिचालन गरिरहेका हुन्छन् भन्ने अध्ययन गरेको देखाउँछ । अध्येताले धिमाल आदिवासी सक्रियतावादको केन्द्रमा सांस्कृतिक राजनीति रहेको बताएका छन् । यसर्थ यसै सैद्धान्तिक अवधारणालाई थारूहरूको सांस्कृतिक राजनीतिक सक्रियतावादको अध्ययन गर्न उपयोग गरेको छु ।

त्यसैगरी यहाँ सांस्कृतिक-राजनीतिको विश्लेषणमा स्थापित पद्धतिका नाममा कायम गर्न खोजिएको असमान अवसरको सांस्कृतिक वैचारिकीको नरम प्रतिरोधको अर्थमा पनि उपयोग गरिएको छ । बरघरलाई औपचारिक र कानुनी मान्यताको मागभित्र केवल स्थानीय सरकारमा कुनै खालको सहभागिताको पक्ष मात्र नभएर स्थानीय थारूहरूमा आउँदै गरेको फरक खालको राजनैतिक सचेतनाको उभारको महत्त्वपूर्ण

लाक्षणिक पक्षलाई पनि समेट्ने प्रयत्न गरिएको छ (पूरक सन्दर्भका लागि हेर्नुहोस् फुजिकुरा (२०२३) को टर्म्स अन इन्क्लुजन : नोट्स अन थारू इन्डिजिनस एक्टिभिजम' र क्याथरिन एन. रान्किन (२००४) को कल्चरल पोलिटिक्स अफ मार्केट्स) ।

यसरी यस लेखमा पश्चिम नेपालका थारूहरूको सन्निहित सांस्कृतिक राजनीतिमार्फत कसरी उनीहरूले राज्यको नीतिनिर्माणमा प्रभाव पार्न प्रयास गरेका छन् र स्थानीय सरकारमा सहभागिताको अभ्यास गरिरहेका छन् भन्ने विश्लेषण गरिनेछ ।

यसबाहेक इभा म्याकी (१९९९) ले उनको बहुचर्चित पुस्तक 'दि हाउस अफ डिफरेन्स : कल्चरल पोलिटिक्स एण्ड न्यासनल आइडेन्टिटी इन क्यानडा' मा विवेचना गरेजस्तै यो अध्ययनमा मेरो ध्येय थारूहरूले कसरी प्रथाजनित संस्था बरघरलाई सङ्गठित हुने विधिको रूपमा प्रयोग गरिरहेका थिए भन्ने बुझ्ने । त्यसैगरी उनले आफ्नो पुस्तकमा उल्लेख गरेजस्तै आलोचनात्मक ढङ्गले सांस्कृतिक राजनीतिलाई समावेशिता र सहअस्तित्वको न कि संस्कृति मेटाउने र एकरूपताको वकालत गर्ने अर्थमा लिइएको छ ।

थारूको सङ्क्षिप्त परिचय

नेपाल सरकारद्वारा अनुसूचित ५९ आदिवासी जनजातिहरूमध्ये पूर्वी तराईदेखि पश्चिम तराईसम्म र भित्री मधेसमा फैलिएर बसोबास गर्ने थारूहरू त्यस भूमिका प्रचिनतम् मूल बासिन्दा हुन् । थारूहरूलाई सीमान्तकृत समूहमा राखिएको छ । पछिल्लो जनगणना (२०२१) का अनुसार थारूहरूको जनसङ्ख्या ६.२% छ, अघिल्लो जनगणना (२०११) मा ६.७५% थियो । थारूहरूको परम्परागत थातवासका साथै भाषा, भेषभूषा, र विशिष्ट सांस्कृतिक विशिष्टताहरूलाई अहिले पनि जोगाइरहेका छन् । उनीहरूको आफ्नै

प्रथाजनित संस्था बरघर छ, जसले परम्परागत रूपमा समुदायलाई सङ्गठित र व्यवस्थित बनाएको छ र यो लोकतान्त्रिक सुशासन प्रणाली पनि हो । परम्परागत रूपमै खेतीकिसानी गर्ने थारूहरूको जीवन जीविकोपार्जन र सांस्कृतिक जीवनलाई निरन्तरता दिनका लागि अभिन्नरूपले जमिन, जङ्गल र जल (पोखरी, नदी) सँग गाँसिएका हुन्छन् ।

नेपालको संविधानमा ऐतिहासिक रूपमै सीमान्तकृत थारूहरूलाई सबै सरह सम्मानित र समावेशी लोकतन्त्रमा समान सहभागी बनाउन राज्यको तर्फबाट सकारात्मक पहलहरू हुन जरुरी छ भएको उल्लेखित छ । थारूका विशिष्ट आवश्यकता र चासोबारे मान्यता दिँदै थारू अधिकार र सामूहिक कल्याणलाई प्रवर्धन गर्न नेपालको संविधानको धारा २६३ अनुसार एक संवैधानिक 'थारू' आयोगको व्यवस्था गरेको छ । थारूहरू आफ्नो आदिभूमि र भूस्वामित्वबाट विस्थापित हुनुका साथै सांस्कृतिक-सामाजिक क्षति बेहोर्नुपरेको छ (हेर्नुहोस् ढकाल र अरू, २००२)। दशवर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा थारूहरू सर्वाधिक प्रताडित बन्नुपरेको थियो । यद्यपि राजनीतिक र आर्थिक बहिष्करण र सामूहिक सांस्कृतिक अधिकारबाट वञ्चित भएका थारूहरू उक्त सशस्त्र द्वन्द्व र अन्य अधिकार प्राप्तिका प्रतिरोधी सङ्घर्षहरूमा निरन्तर सहभागी हुनपरेकोले राजनीतिक चेतनास्तर र राजनीतिमा सहभागिता पनि बढेको छ ।

सन् २००२ मा नेपाल सरकारले कमैयालगायत कृषिमा रहेको बाध्यकारी श्रमको खारेजी गरेको थियो । कानुनी रूपमा नै खारेजी हुनुभन्दा पहिले उनीहरू अट्टाहाँ, उत्राईसौं शताब्दीको सामन्ती राज्य नियन्त्रित भूमिको अधिपति व्यवस्थाबाट सुरु भएको शोषणमा आधारित कमैयाप्रथाको स्वरूपमा रहेको बँधुवा मजदुर प्रथाबाट प्रताडित र शोषित थिए । समृद्ध संस्कृति भएका

थारूहरूको सांस्कृतिक प्रथाहरू निरन्तर हासोन्मुख र लोप हुने अवस्थामा पुगेका थिए। राज्यको सहवर्णीय र घुलमिलवादी नीतिका कारण थारूहरूले परापूर्व-कालदेखि प्रचलित आफ्नो प्रथाजनित सुशासन प्रणालीको प्रमुख संरचना बरघरसमेत गुमाउँदै गइरहेको अवस्थामा थियो। यस्तो अवस्थामा नै पश्चिम नेपालका केही जागरुक थारू सांस्कृतिक-राजनीतिक अभियन्ताहरू थारूहरूको बरघरलाई संस्थागत संरक्षण र संवर्धनको सांस्कृतिक राजनीति अभियानमार्फत स्थानीय सरकारमा सहभागितामार्फत औपाचारिक मान्यताको पहल गरिरहेका छन्। थारू सांस्कृतिक सम्पदाका मूर्त तथा अमूर्त पक्षहरू, उनीहरूका विशिष्ट इतिहास, ज्ञान तथा मौखिक परम्पराहरूको यथोचित अभिलेखन अभियानसँगै स्थानीय सरकारमा पहिचानसहित समावेशिताको अभियान बदलिँदो राजनीतिक सन्दर्भमा सामाजिक गतिशीलता बुझ्ने एउटा उदाहरण हो।

बरघरको पृष्ठभूमि

२०८० साल चैत १८ गते आयोजित बाँसगढी नगरपालिका नगर बरघर सञ्जालको भेलामा सहभागी हुन आएका बैजनाथ थारू (७९) को भनाइ थियो- अभिभावक विनाको परिवार र बरघर विनाको गाउँ उस्तै हो। बैजनाथको यो अनुभव थारू गाउँघरमा बरघरको महत्त्व दर्शाउन पर्याप्त छ। सात वर्षसम्म बरघर बनेका बैजनाथले यस लेखकसँगको अन्तर्वार्ताका क्रममा भने कि बरघर बन्नु गाउँलेले आफूप्रति गरेको विश्वासको जिम्मेवारी वहन गर्नु हो। खासगरी दाङ, बर्दिया, बाँके, कैलाली र कञ्चनपुरका थारूहरू बरघर प्रथालाई परम्परा, संस्कृति र पहिचानको महत्त्वपूर्ण र थारूहरूको सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनबाट अविभाज्य संस्था मान्दछन्। केही स्थान विशेषानुसार भिन्नता र विविधता रहे तापनि थारूहरूको यो प्रथाजनित

संस्थाले धेरै अर्थमा थारूहरूको ऐतिहासिक सांस्कृतिक पहिचानको निरन्तरतालाई धानेको छ। बरघरले थारूहरूको सामाजिक-सांस्कृतिक जीवन, विकास र न्यायलाई सङ्गठित गर्ने, परिचालित गर्ने र निरन्तरता दिने काम गर्दछ।

माघ अर्थात माघी, थारूहरूको नयाँ वर्ष, माघ १ गते 'माघ लहान', लगत्तै माघ २ गते 'माघी दिवानी' पछि माघको पहिलो हप्ताभित्र प्रत्येक गाउँमा बखेरी वा जुटेल्हा (गाउँसभा) बस्छ। यो एक प्रकारको 'खोज्नी बोज्नी' हो, जहाँ बरघर, गुरुवा, केसौका, चिरक्या, चौकिडर्वाहरूले वर्षभरिको गरेका कामको समीक्षा गर्ने र पुरानैलाई निरन्तरता दिने अथवा नयाँ चयन गर्ने कार्य गरिन्छ।

यस अवसरमा नयाँ वर्षको उत्सवसँगै थारूहरू गाउँको रीतिथितिको चाँजोमा पनि लाग्छन्। बखेरीमा प्रत्येक घरका गरदुरिया (घरमुली वा प्रतिनिधि) उपस्थित हुन्छन्, आजभोलि महिलाहरूको सहभागिता बढेको छ। यस गाउँभेलाबाट छानिएका अगुवाहरू आउँदो वर्षका लागि मटावाँ/बरघर/भलामन्सा, चिरक्या, चौकीदार, अगह्ला, लिखन्डार, लोहार, गुर्वा, केसौकाहरूको निर्वाचन वा छनौट हुन्छ। अघिल्ला वर्षको कामका बारेमा सबै अगुवाहरूले प्रस्तुत गरेपछि भेलाले ती कामको समीक्षा गरेर अघिल्लो वर्ष चुनिएका अगुवाहरूको कामको मूल्याङ्कन पनि गर्दछन्। यसरी गरिने समीक्षा र मूल्याङ्कनका आधारमा आउँदो वर्षका लागि योजना बनाउँछन्। आवश्यकताअनुसार नयाँ रीतिथिति बनाउँछन्। पुरानो बरघरले निरन्तरता नपाउने भएमा नयाँ बरघर निर्वाचन गर्दछन्। प्रायः सबैजना सर्वसम्मत रूपमा छनौट गरिन्छन्।

यस्तो वार्षिक गाउँसभा अर्थात बखेरीको अवसरमा अघिल्लो वर्ष गरिएका कामको समीक्षा, आउँदो वर्षको योजना निर्माण र नेतृत्व चयन गर्ने काम

थारूहरूको रैथाने लोकतन्त्रको मौलिक परम्परा हो ।

बर्दियाका थारू अगुवाहरूसँगको छलफलमा उनीहरूले बताएअनुसार पहिले बरघरलाई 'महटावाँ' नै भनिन्थ्यो पछि मात्र बाँके, बर्दियातिर 'बरघर' भन्ने चलन चलेको हो । सामान्यतया बाँके, बर्दियामा आम प्रचलनमा 'बरघर' भनिन्छ। दाङमा 'महटावाँ', देउखुरी, कपिलवस्तुतिर 'ककण्डार/अघरीया' तथा कैलाली, कञ्चनपुरतिर 'भल्मन्सा' भनिन्छ । स्थानविशेषमा फरक नाम भए तापनि तिनको सङ्गठनात्मक स्वरूप र कार्यहरूमा समानता भेटिन्छ। बरघर र अन्य जिम्मेवारी पाउनेहरूमा चौकिदार (गाउँको चौकीदारी वा हेरविचार गर्ने, खबर पुऱ्याउने) लिखन्डार (लेखपढको काम गर्ने, हिसाबकिताब राख्ने), चिरक्या (नियमित दिया धूपधार गर्ने, पूजाआजा गर्ने), अगह्वा (सामूहिक कार्यमा अह्नखटन गर्ने गराउने), गुर्वा (भारफूक, पूजापाठ, आदि गर्ने), केसौका (मुख्य गुर्वालाई पूजापाठमा सहयोग गर्ने), लोहार (कृषिऔजार बनाउने तथा मर्मतको काम गर्ने), सुज्या (लुगा सिउने) आदि पनि लोकतान्त्रिक पद्धतिबाट बखेरीकै समयमा छानिने हुँदा उनीहरू आम समुदायप्रति जिम्मेवार र जवाफदेही हुन्छन् । गुर्वा, केसौका, चौकिदार, लोहार, सुज्या, आदिको तिहाई (वार्षिक ज्याला) निर्धारण पनि यसै भेलाबाट गरिन्छ र अघिल्लो वर्षको तिहाइ पनि सङ्कलन गरी भुक्तानी पनि गरिन्छ ।

बरघरको यो पृष्ठभूमिमा गरिएको यो अध्ययन थारूहरूको सांस्कृतिक राजनैतिक पहलस्वरूप स्थानीय सरकारहरूले सहभागितामूलक स्थानीय सरकारको परिक्ल्पनासहित बरघर प्रथालाई कानुनी पहिचान र मान्यता दिएको सन्दर्भमा केन्द्रित रहने छ । हालसम्म पाँच जिल्लाका २० स्थानीय सरकार (गाउँ तथा नगरपालिका) ले बरघरलाई पहिचान र मान्यता दिने कानुनी प्रक्रियाअनुसार निर्णय गरिसकेका छन् ।

तीमध्ये धेरैजसो स्थानीय सरकारले यस निर्णयलाई राजपत्रमा नै प्रकाशित गरिसकेका छन् ।

सबैभन्दा पहिले बरघर ऐनलाई बर्दियाको बारबर्दिया नगरपालिकाले 'बरघर प्रणाली संरक्षण, प्रवर्द्धन तथा विकास गर्न बनेको ऐन २०७७' लाई नगरसभाले २०७७ साल पुस २५ गते पारित गरी राजपत्रमा प्रकाशित गरी लागु गरेको हो । यस मस्यौदा नगरसभाबाट पारित गर्न गराउन वडाका सबै अध्यक्षहरू, उपप्रमुख र विशेष गरी तात्कालीन नगर प्रमुख श्री दुर्गा बहादुर थारू (कभिर) को महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको थियो । हाल विभिन्न पालिकामा केहीले कार्यविधि पनि बनाएर कार्यान्वयनमा आइसकेका छन् । थारू अधिकारकमी तथा अनुसन्धानकर्ता एकराज चौधरीका अनुसार हालसम्म भएका उपलब्धि तथा अभ्यासका आधारमा बरघरहरू थप क्षमताकृत भएका छन् र प्रभावकारी अभियानका लागि तयारी गर्दैछन् । यद्यपि, चौधरीका अनुसार मान्यता दिएका स्थानीय सरकारहरू बरघर ऐनलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन आवश्यक मात्रामा गम्भीर देखिएका छैनन् ।

स्थानीय सरकार र समावेशी लोकतन्त्र

समानुपातिक समावेशिता तथा सहभागिता लोकतन्त्रको आधारभूत मान्यताहरू हुन् भने शासन प्रणालीका सबै तहमा नागरिकहरूको अर्थपूर्ण सहभागितालाई प्रमुख महत्त्व दिइन्छ । तसर्थ स्थानीय सरकारको शासन प्रणालीमा समानुपातिक समावेशी लोकतन्त्रको प्रत्याभूत नागरिक सहभागिता एक प्रमुख मानक हो । यस लेखक सम्बद्ध मानवशास्त्र केन्द्रीय विभागले समावेशी लोकतन्त्र र स्थानीय सरकारसम्बन्धी अध्ययन गरेको थियो (ढकाल, राई र चेमजोङ २०७९) । उक्त अध्ययन समेतलाई सन्दर्भका रूपमा लिएर स्थानीय सरकारको नीतिनिर्माण, निर्णय

प्रक्रिया, योजनाको कार्यान्वयन र लाभको वितरणसम्मका प्रक्रियामा नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागिताका विविध आयामहरूको अवलोकन, भइरहेका प्रयत्नहरूको अध्ययन, विश्लेषणका आधारमा यस लेखका लागि स्थानीय सरकारमा सामावेशिताको अवस्था आँकलन गरिएको छ।

नेपालको संविधान भाग ४, राज्यको निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वअन्तर्गतका विभिन्न धारा र उपधारामा जन सहभागिता अभिवृद्धि का अनेकौं बुँदाहरू उल्लेख गरिएका छन्। स्थानीय सरकारका हकमा त योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनका सबै चरणमा सहभागितालाई जोड दिइएको छ। तर सहभागिता आफैमा पूर्ण र पर्याप्त अर्थबोध दिने शब्द नभएकाले कसको, किन र कस्तो सहभागिता भन्ने कुराको व्याख्या र बहस आवश्यक पर्दछ।

स्थानीय विकासमा जनसहभागिताको सवाल प्रभावहिन भइरहेको समकालीन सन्दर्भमा नागरिक र स्थानीय सरकारबिचको सम्बन्धलाई नयाँ ढङ्गले परिभाषित गर्न आवश्यक छ। स्थानीय सरकार रूपान्तरित हुँदै गरेको वर्तमान सन्दर्भ र त्यसैगरी रूपान्तरित हुँदै गरेको जनताको चेतना र चाहनाअनुकूल यी दुईबिचको सम्बन्ध पनि रूपान्तरित हुन अनिवार्य छ। बदलिँदो सन्दर्भमा विकासमा जनसहभागिताको परम्परागत मान्यता न अब मान्य हुन सक्छ न परिणाममुखी नै।

सञ्चारकर्मी र सांस्कृतिक अभियन्ता एकराज चौधरी लामो अवधिदेखि थारूहरूको पहिचानसहितको सहभागिता सुनिश्चित गर्न स्थानीय सरकारद्वारा बरघर प्रथा र प्रणालीको मान्यता दिनुपर्दछ भन्ने सांस्कृतिक राजनीतिको अभियानमा निरन्तर लागिपरेका छन्। उनका अनुसार नेपालको संविधान, नेपाल पक्ष रहेको अन्तरराष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासन्धि नं. १६९, आदिवासीहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र

सङ्घीय घोषणापत्र २००७, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ लगायत प्रचलित ऐनकानूनहरू नै आदिवासीहरूको राज्यसँगको सम्बन्धलाई पुनःपरिभाषित गर्ने आधार दिन्छन्।

बारबर्दिया नगरपालिका पहिलो नगरपालिका थियो जसले मिति २०७७/०९/२५ गते नगर सभाबाट पारित गरी 'बारबर्दिया नगरपालिकामा रहेको बरघर प्रणाली संरक्षण, प्रवर्द्धन र विकास गर्न बनेको ऐन, २०७७ राजपत्रमा प्रकाशित गरेको थियो। उक्त ऐनमा नेपालको संविधानको धारा २२१ क, धारा २२६ र अनुसूची ८ को १२ र २२, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११ (फ) (४) (५) दफा ११ (४) को (ठ) र दफा १०२ बमोजिमको अधिकार प्रयोग गरी' यस्तो ऐन निर्माण गरेको उल्लेख गरिएको छ। ऐनले बरघर प्रणाली भन्नाले थारू समुदायले स्वायत्त र स्वशासित रूपमा आफ्नो प्रथा र प्रथाजनित कानूनअनुसार चिरकालदेखि निरन्तर प्रचलन, अभ्यास गरी आएको मौलिक परम्परागत प्रणाली र संस्थालाई सम्भन्नुपर्दछ' भनेर परिपाषित गरेको छ। पालिकाको नगर/गाउँ सभामार्फत ऐन बनाएर बरघर प्रणालीलाई संस्थागत गर्ने क्रम बढ्दो छ। हालसम्म पाँच जिल्ला (बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर, बाँके र दाङ) का २० पालिकाहरूले यस्तो निर्णय गरिसकेका छन्, जसमध्ये पाँच (बारबर्दिया, कैलाली, बेलौरी, राजापुर, र बढैयाताल) ले राजपत्रमा पनि प्रकाशित गरिसकेका छन्। अन्य पालिकाहरू त्यस क्रममा छन्।

बर्दियाको बाँसगढी नगरपालिकामा रहेका ४२ गाउँमध्ये २१ गाउँका बरघरहरूले कानुनी मान्यता पाएका छन् र नगर बरघर सञ्जाल बनाएका छन्। ठाकुरबाबा र बारबर्दिया नगरपालिकामा पनि नगर बरघर सञ्जाल बनाइएको छ। कानुनी रूपमा नगरपालिकामा दर्ता भएका बरघरहरूले टोल विकास संस्थालाई

विस्थापित गर्ने छन्। यस्ता दर्ता भएका बरघरहरूलाई नगरपालिकाले परिचयपत्र पनि दिएको छ। सामाजिक मान्यता पाएका बरघरहरूले कानुनी मान्यता पनि पाएका छन्। सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष स्थानीय थारूहरूले राज्यको विकास प्रक्रियामा पहिचानसहित सहभागिता जनाउन पाएका छन्। उनीहरूका लागि यो महत्त्वपूर्ण प्रतिक्रियात्मक उपलब्धि पनि हो। यद्यपि यस्तो ऐन लागु गर्न कानुनी जटिलताहरू नभएका भन्ने होइनन्।

एकराज चौधरी भन्छन्- नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको सामाजिक न्याय, मेलमिलाप, सद्भाव र दिगो विकासका लागि परम्परागत रूपमा अभ्यासमा रहेको विकास, निर्माण, न्याय, परम्परा, पेसा र समाज परिचालनको प्रणालीलाई कानुनी मान्यता प्रदान गरी यसको भूमिकालाई अझै प्रभावकारी बनाउनु अनेक कोणबाट वाञ्छनीय देखिन्छ। 'बारबर्दिया नगरपालिकाका मेयर दुर्गाबहादुर थारूका अनुसार पालिकाहरूको यस्तो अग्रसरताले समावेशी तथा समविकासको सिद्धान्तका आधारमा स्थानीय विकासमा न्यायोचित सहभागिता र पहुँचलाई सुनिश्चित मात्र गर्दै नरु थारूहरूमा यो राज्य हाम्रो पनि हो भन्ने भाव बलियो बनाउँछ; जुन सबैको साभा हितको विषय पनि हो।

बाँसगढी गाउँका बरघर डह्रा थारू सिंहदरबारको अधिकार गाउँमा आउन लागेको अनुभव भएको बताउँछन्। बरघरहरू स्थानीय सत्ता सञ्चालन प्रक्रिया, योजना र विकास कार्यक्रम छनौट प्रक्रिया, न्यायिक प्रक्रिया आदिका बारेमा क्षमता हासिल गर्दै छन्। यस आर्थिक वर्षभित्र मात्र १८० बरघरहरूलाई क्षमता विकासको तालिमको व्यवस्था गरिएको र हाल (वैशाख २०८१) सम्म १२० लाई तालिम दिइसकेको र बाँकी ६० लाई छिट्टै सञ्चालन गरिने जानकारी दिएका छन् एकराज चौधरीले।

प्राचीन आदिवासी सृजनशील समाज बर्दियाको बाँसगढीमा स्थापित सांस्कृतिक पहिचानको राजनीतिमा संलग्न गैरसरकारी संस्थाले प्रदेश सरकारको सहयोगमा यो तालिम सञ्चालन गर्ने जिम्मा पाएको थियो। यस्ता तालिममा पालिकाका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत, न्यायिक उपसमितिका संयोजक (उपाध्यक्ष/उपमेयर), योजना प्रमुख, प्रहरी अधिकृत, थारू अधिकारकर्मी आदि यस्ता तालिममा स्रोतव्यक्ति हुने गर्दछन्। सहभागी बरघरको अनुभवमा यस्तो तालिम निकै नै उपयोगी भएको, स्थानीय सरकारको कामकारबाहीको प्रक्रियादेखि स्थानीय तहमा न्याय निरूपणसम्मका कुराहरू जात्र पाएको अनुभव सुनाएका छन्।

त्यहाँ भएको छलफलमा प्राप्त जानकारीअनुसार त्यस्तै प्रकारका तालिम सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकार, आन्तरिक मामिला तथा कानुन मन्त्रालयको आर्थिक सहयोगमा थारू कल्याणकारिणी सभा, कञ्चनपुरले २०० जना बरघरहरूलाई, कैलालीमा पनि प्रदेश सरकारकै आर्थिक सहयोगमा सुदूरपश्चिम प्रज्ञा-प्रतिष्ठान र पहरा मिडिया प्रा.लि.ले ११५ जनालाई र बर्दियाको युनिक नेपालले ८० जना बरघरहरूलाई बरघर ऐन र क्षमता विकास तालिम यसै आर्थिक वर्षमा प्रदान गरेका छन्।

बाँसगढीमा बरघरहरू क्रमसः आफ्नो राजनीतिक हैसियत र स्थान निर्माणमा सचेत भएका पनि देखिन्छन् जस्तो कि सर्वहारी (२०८१) ले उल्लेख गरेका छन्, बाँसगढी उद्योग वाणिज्य सङ्घले गरेको दशैँमा कृषि पर्यटन महोत्सव आयोजनाको तयारी थालेको थियो। महोत्सवमा लागि बरघर सञ्जालसँग समन्वय नगरेकाले सञ्जालले महोत्सव वहिष्कार गर्‍यो। अन्ततः सङ्घले मेला सञ्चालन गर्ने सकेन।' यो एक सामान्य तर थारूहरूले बरघरमार्फत गरिरहेको सांस्कृतिक-राजनीतिको महत्त्वपूर्ण उदाहरण हो। उक्त घटना बरघर बिना थारू गाउँ चल्दैन भन्ने परम्परागत भनाइको समकालीन संस्करणको उदाहरण थियो।

सांस्कृतिक राजनीति सहभागिताको रणनीति

संवैधानिक व्यवस्था, सुशासनका अनगिन्ति रटनाको बाबजुद गरिब, सीमान्तकृत, भूमिहीन, अल्पसङ्ख्यक र अपबाद बाहेक आदिवासी समुदायले सुशासनको अनुभव गर्न नपाएको गुनासो यथावत छ। उल्लेखित वर्ग, समुदायका लागि काम गर्ने अनेक संस्थाहरूको कमी त थिएन। तर उनीहरूले सरकार, शासन प्रणालीमा सहभागितालाई सुनिश्चित हुन सकेन, उनीहरूले त्यस्तो अनुभव गर्न पाएनन्। थारू अभियन्ताहरूको मत थियो विकासे संस्था र सरकार, स्थानीय अथा अन्यले परिवर्तन सन्दर्भमा नागरिक – सरकार सम्बन्ध पनि पुनः संरचित हुनुपर्दछ, पुनः परिभाषित हुनुपर्दछ भन्ने कुरालाई बुझ्न सकेनन् वा बेवास्ता गरे तसर्थ उनीहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता सम्भव हुन सकिराखेको छैन।

यद्यपि बाँसगढी नगरपालिकाका मेयर शालिकराम अधिकारी परिवर्तनपछि बनेका सरकारहरू त्यो बारेमा सचेत रहने गरेको ठान्दछन्। बाँसगढी नगरपालिका बर्दिया जिल्लाको पहिलो स्थानीय सरकार थियो जसले थारू भाषालाई कामकाजी भाषाको मान्यता दिएका थियो। नगरपालिकाको आठौँ नगरसभाले बरघर ऐन पारित गर्‍यो। मेयर अधिकारीका अनुसार ती परम्परागत रूपमा पछि पारिएका थारू समुदायको स्थानीय सरकारमा पहुँच र सहभागिता सुनिश्चित गर्न गरिएका प्रयासहरू हुन्। तर यदि उपयोगकर्ता वा लाभग्राही पनि उत्तिकै जागरुक नहुने हो भने नीति नियम मात्र पर्याप्त हुने छैनन्।

मेयर अधिकारीको यो अनुभव पनि हो। उपमेयर सुष्मा चौधरीको पनि समान अनुभव रहेको छ। उनी बरघरहरूको खासगरी मेलमिलापका लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्ने काममा आफू सधैं सहयोग गर्न तत्पर रहेको तर बरघरहरूबाट पर्याप्त जागरुकता नभएको उनको अनुभव थियो।

तर बाँसगढीस्थित गुर्वावा एफएम कि स्टेसन म्यानेजर पुष्पा चौधरीको धारणामा नीति र संयन्त्र मात्र पर्याप्त हुन्न, स्थानीय सरकारले सहजीकरण गर्ने र ती समुदायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै लगेपछि मात्र उनीहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्न सकिन्छ।

थारू गाउँमा बखेरीले गरेको निर्णय कार्यान्वयन गर्न बरघरद्वारा आह्वान गरिने ख्याल, जुट्याल्हा, किस्नाही (बैठक) आदिमा लोभलाग्दो सहभागिता रहन्छ। सबैले आफ्ना भनाइ निर्धक्क राख्छन्। सामूहिक निर्णय गर्छन् र कार्यान्वयन गर्छन्। त्यस्तोमा प्रलोभन वा दबाबको जरुरत पर्दैन। उनीहरूमा त्यस्तो प्रचलन संस्थागत भइसकेको छ। तर जब त्यस्तै प्रकृतिका टोल विकासका लागि भनेर गरिने टोल विकास संस्थाको भेला, जसलाई स्थानीय योजना छनौटको प्राथमिक तह मानिन्छ; त्यसमा भने उनीहरू जान हिच्किचाउँछन्, गए पनि सुनेर फर्कन्छन्, बिरलै आफ्ना कुरा राख्छन्, बहसमा सहभागिता हुने त परको विषय भयो।

यसरी हेर्दा स्थानीय सरकारले बरघरजस्तो परम्परालाई पहिचान, मान्यता, सहयोग र सहकार्य गर्न हिचकिचाउनु पर्ने कारण केवल केही कानुनी जटिलताबाहेक केही हुँदैन। त्यस्तो कानुनी जटिलता स्थानीय सरकारहरूले पहल गरेर समाधान गर्न सक्दछन्। स्थानीय सरकारका जनप्रतिनिधिहरूले काठमाडौँको सिंहदरबारको मुख हेरेर बसेर मात्र सही अर्थमा स्थानीय सरकारको प्रत्याभूति दिन सक्दैनन्। सङ्घीयताका मर्मअनुरूपको स्थानीय सरकार सक्रिय हुन नसकेकाले कतिपय जटिलता कायम नै छन्।

ठाकुरबाबा नगरपालिकाका मेयर घननारायण श्रेष्ठको अनुभवअनुसार हिजो र हालको स्थानीय जनप्रतिनिधि नहुँदा जनताको गुनासो सुन्ने, समस्या समाधान गर्ने, गाउँको बाटोघाटो, कुलोपानीको मर्मत-सम्भार गर्ने सबै बरघर प्रथाअन्तर्गत नै हुन्थ्यो भने

अहिले कानुनी मान्यत दिन नहुने, परिपूरक संस्थाका रूपमा स्वीकारन नहुने कुनै कारण छैन। उनका अनुसार सोहीअनुरूप ठाकुरबाबा नगरपालिकाले प्रयत्न गरिरहेको छ। श्रेष्ठको अनुभवमा गैरथारूहरू यस क्षेत्रमा बसाइँ सरेर आएपछि उनीहरू थारूहरूको परम्परागत प्रणालीमा समावेश गरिएका थिए। उनको परिवार पनि २०४० सालमा पर्वतबाट यहाँ बसाइँ सरेर आएका थिए। त्यो समय त्यस क्षेत्रमा गैरथारूहरू निकै कम थिए। अहिले पनि पालिकामा ५४% थारू नै छन्। आज पनि बरघर प्रणाली त्यत्तिकै समावेशी तथा सम्मिलनकारी चरित्रको छ। त्यसैले उनका अनुसार स्थानीय सरकारले त्यस्तो परम्परालाई मान्यता दिन हिचकिचाउनुपर्ने कारण नै छैन।

नगरपालिकाहरूले टोल तहको योजना निर्माणमा बरघरको भूमिका कार्यान्वयनमा ल्याइसकेका छन्। न्यायिक समितिको मेलामिलापकर्ताहरूले कुनै पनि विवादमा गाउँको मूल बरघरको उपस्थितिमा गराउनुपर्ने व्यवस्था गरेका छन्। बारबर्दिया नगरपालिकाका मेयर दुर्गा थारूका अनुसार मेलामिलापकर्ता पनि बरघरकै मुख हेर्छन्। उनका अनुसार टोल विकास संस्थालाई बरघरले विस्थापित गर्ने योजना त भइगयो, अहिले नै पनि स्थानीय विकास निर्माणको उपभोक्ता समितिको कामको अनुगमन समितिको नेतृत्व त्यही टोलको बरघरलाई बनाउने गरिएको छ। नगरपालिकाले बरघर भेला गर्न थालेको छ। उनीहरूलाई बरघर ऐनका बारेमा अभिमुखिकरण गर्न थालेको छ। उनका अनुभवमा बरघरप्रति सबै नागरिकको चासो बढेको छ।

बाँसगढी नगरपालिकाले भने बरघर संस्थाको औपचारिक रूपमा नै अभ्यास सुरु गरिसकेको छ। स्वयम् बरघरसमेत रहेका एकराज चौधरीका अनुसार पालिकाले यसै वर्षदेखि उपभोक्ता समिति विस्थापित

गर्दै सरकारी निकायमा दर्ता भएर स्थायी लेखा नम्बर भएका संस्थाबाट मात्रै योजना सम्पन्न गर्ने नीति लिएको छ। जसअनुसार बरघर रहेको गाउँमा बरघर संस्था र बरघर नरहेको गाउँमा टोल विकास संस्थाले औपचारिकता पाएका छन्। बरघर ऐनअनुसार विधिवत दर्ता भएका गाउँहरू एक अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला, स्वपरिचालित र स्वशासित एक सङ्गठित संस्थाका रूपमा कार्य गर्नेछन्। गाउँकै वैङ्क खातामा बजेट आउन थालेपछि आफ्नो गाउँ आफैँ सञ्चालन गरिरहेका थारूहरू अभि हौसिएका छन्।

सोमती चौधरी विगत केही वर्षदेखि बाँसगढी-४, बटुवातालको बरघरको रूपमा सक्रिय छन्। सङ्घुरीया वडा नं ४ कि बन्दना राजी (४२) ले यस पटक बरघरको जिम्मेवारी पाएकी छन् भने राँभा २ कि दहनी थारू सहायक बरघर बनेकी छन्। त्यस्तै बिनु रिजाल थारूले लिखण्डारको जिम्मेवारी पाएकी छन्। यसले बरघर जातीय र लैङ्गिक रूपमा पनि समावेशी चरित्र ग्रहण गर्दै गएको देखिन्छ। बन्दा, दहनी र बिनुको साभा बुभाइ छ महिलाले महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी पाए वहन गर्न सक्छन् र बरघरजस्तो गाउँका सबैले मात्रै स्थानमा महिला हुनु इज्जतको कुरा हो। यस्तो अभ्यासले महिलाको सहभागिता बढाउन मद्दत गर्दछ। स्थानीय समुदायमा बरघरको महत्त्व र पकड बलियो र परिणाममुखी हुँदै जान थालेकाले राजनैतिक दलका नेताहरू बरघरलाई मान्यता दिन र उनीहरूको समर्थन आफूतिर होस् भन्ने ध्येयका साथ बरघरसँग नजिकिन थालेका छन्। जसले थारूहरूको आत्मविश्वास र सामूहिक सौदाबाजी गर्ने क्षमता अनुभूति गर्न सकिने गरी बढाएको छ।

यी सतहमा देखिन थालेका सकारात्मक धारणा र पहलहरू थारूहरूको सांस्कृतिक पुनर्जागरणको लामो र कठिन प्रयासपछि मात्र सम्भव भएको हो।

यो अभियानका अगुवामध्येका एक एकराज चौधरीको अनुभवमा राज्यबाट मान्यता नपाए पछि वा राज्यका निकायले विस्थापित गरेपछि कतिपय प्रथाजनित संस्थाहरू कमजोर हुन र बिलाएर जान स्वाभाविक थियो। उनका अनुसार प्राचीन आदिवासी सृजनशील समाज नामक संस्था स्थापनामार्फत करिब दुई दशकको अध्ययन, अभिलेखन, जागरण अभियान र बरघरहरूको क्षमता अभिवृद्धिका कारण हाल सतहमा देखिएका उपलब्धि सम्भव भएका हुन्। यिनलाई जोगाएर थप उपलब्धि हासिल गर्न र प्राप्त उपलब्धिहरूलाई संस्थागत गर्न निरन्तरको प्रयास आवश्यक पर्दछ।

सांस्कृति राजनीति र पहिचान सहितको सहभागिता : अवसर र उपलब्धि

अवलोकन र अध्ययनले सङ्केतअनुसार स्थानीय सरकार र नागरिकहरूको सम्बन्ध नयाँ ढङ्गबाट स्थापित गर्ने समीकरणको दुवै पक्ष अर्थात स्थानीय सरकार तथा स्थानीय समुदायको पक्षमा काम गर्नुपर्ने हुन्छ। राज्यकेन्द्रित अवधारणा र नागरिक समाजको अलगाव अस्तित्वभन्दा पर गएर मात्र यस्तो सम्बन्ध र सहकार्य सम्भव हुन्छ। अर्थपूर्ण जनसहभागिता, जवाफदेहिता, उत्तरदायित्वबोधसहितको स्थानीय सरकार र साशन प्रणालीका लागि त्यस्तो सहकार्य आवश्यक पर्दछ। थारूहरूले सामूहिक रूपमा स्थानीय सरकारमा सहभागी हुनु नागरिकको अधिकार हो भन्ने अवधारणा स्वीकार गरेका छन्। तर जनसहभागिता केवल भोटहाल्ने र सभामा ताली बजाउने तहमा मात्र सीमित गराउने कार्यमा उनीहरूको सहमति छैन। उनीहरूले पहिचानसहितको सहभागिता, सुशासनसहितको स्थानीय लोकतन्त्रको परिकल्पना र त्यसतर्फको अभ्यास गर्न थालेका छन्। सीमित नै भए पनि हालसम्मका प्राप्त उपलब्धि प्रति सकारात्मक छन्। बाँसगढी, बारबर्दिया,

ठाकुबाबाका नगरप्रमुख र अन्य जनप्रतिनिधिहरूसँग गरिएको छलफलमा उनीहरूले बताएअनुसार स्थानीय जनताको पहिचानसहितको सहभागिता सुनिश्चित हुने गरी स्थानीय सरकारमा सुधार सम्भव छ। उनीहरू निरन्तर त्यसतर्फ सकारात्मक छन्।

अध्ययनले के देखाउँछ भने पहिचानसहितको सहभागिताका लागि परम्परागत, प्रथाजनित अथवा समुदाय अभ्यस्त भएको अन्तक्रियात्मक सामूहिक अभ्यास, संस्था वा प्रक्रियाको पहिचान, तिनको सुदृढीकरण र क्रियाशीलताको निर्माण आवश्यक पर्दछ। अन्यथा त्यस्तो प्रक्रिया अघि बढ्न सक्दैन। प्राचीन आदिवासी सृजनशील समाजका तत्कालीन अध्यक्ष फगु चौधरीको धारणाअनुसार 'थारूहरू विभिन्न दलमा छरिएर सांस्कृतिक मुद्दा र पहिचानको मुद्दा छोडेर राजनैतिक अधिकार मात्र भन्दा सही अर्थमा राजनैतिक अधिकार पनि प्राप्त हुँदैन। सांस्कृतिक र पहिचानको मुद्दासहित सहभागी हुन नसके थारूहरू सधैं पछि नै रहन्छन्।'

एक थारूअध्येताका अनुसार स्थानीय सरकारको नेतृत्वका लागि मात्र नभएर अभियन्ताका लागि पनि यस्तो प्रक्रियाले निरन्तर र गतिशील सिकाइको अवसर र अभ्यासका लागि स्थान र अवसर प्रदान गर्दछ; जसले उनीहरूलाई अभै परिस्कृत हुन मद्दत गर्दछ। यसले सांस्कृतिक राजनीतिको रणनीतिलाई अभै परिस्कृत हुन पुग्दछ।

स्थानीय सरकारका जनप्रतिनिधि र कर्मचारीहरू जति नीतिगत लचकतामा विश्वास गर्दछन्, त्यति नै प्रभावकारी र सक्षम सेवा प्रवाह सम्भव हुन्छ। स्थानीय सरकारको सन्दर्भमा यस्तो लचकता जनप्रतिनिधिहरूमा हुने गरेको, तर कर्मचारीहरू पछि हट्ने गरेको पाइएको छ। बरघर प्रतिनिधि भन्छन्— अब उनीहरू दवावमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नेछन्।

स्थानीय सरकारहरूको हालको पहलकदमी महत्त्वपूर्ण र उदाहरणीय छन्, तर ती पर्याप्त भने छैनन् भन्ने बरघर प्रतिनिधिहरूको साभा बुभाइ देखिन्छ । परम्परागत सहभागिता र प्रतिनिधित्वमा हुने समस्याका अन्तर्निहित समस्या समाधानका लागि जुन सृजनात्मक पहल आवश्यक हुन्छ । त्यसका लागि पर्याप्त नवीन विचार आवश्यक हुन्छ । तर हालको जनप्रतिनिधिहरूमा त्यस्तो विचार र पद्धतिको अभाव छ । अनुभवमा आधारित सिकाइपद्धति अवलम्बन गर्न पनि तयार नभएको अनुभव छ थारू अभियन्ताहरूको । त्यसैले पनि स्थानीय सरकारलाई त्यतातिर अभिमुखीकरण गर्न बरघरहरू सामूहिक दबाबका कार्यक्रम आवश्यकता देख्दछन् ।

अभियानकर्ताहरूमा पहिचानसहितको स्थानीय सरकारमा सहभागिता सुनिश्चित गर्न फेरि पनि ऐन मात्र पर्याप्त हुँदैन । कर्मचारीतन्त्र, प्राविधिज्ञ अथवा विशेषज्ञको ज्ञान, प्राधिकार तथा प्रभुत्व, स्थानीय ज्ञान परम्परा र प्रभुत्वका बिचमा रहेको खाडल कम गर्ने कार्य महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यस्तो बुभाइ क्रमशः परिपक्व हुन थालेको देखिन्छ । व्यवहारमा प्रमाणित हुन समय लाग्ने छ; तर पश्चिम नेपालका थारू बहुल जिल्लाका केही नगरपालिकाहरूले बरघर प्रथालाई मान्यता दिने र संवर्द्धन गर्ने जुन जमर्को गरेका छन् । त्यसले यस्तो कर्मचारीतन्त्र र विशेषज्ञ/कर्मचारीहरूको प्राधिकार र प्रथा निःशृत प्राधिकारबिचको खाडल कम गर्ने भूमिका खेल्न सक्छन् । वर्षौंदेखि निरन्तर सीमान्तकृत महसुस गरेका आदिवासी थारूहरू अब नागरिक र राजनीतिक अधिकार सुनिश्चित गर्न सांस्कृतिक राजनीतिमार्फत हस्तक्षेप गर्न अग्रसर देखिन्छन् ।

बाँसगढीमा भएको लक्षित समूह छलफलमा सहभागी बरघरहरूको साभा बुभाइअनुसार गणतन्त्र त आयो, तर आम नागरिकहरूका लागि केही आएन

भन्नेहरूका लागि स्थानीय सरकारले ल्याएको बरघर ऐन एउटा सकारात्मक उदाहरण हो । यदि सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था लागु नभएको भए यो अधिकार थारूहरूले पाउने थिएनन् । थारूहरूले आफ्नो पहिचान सहित टोलका योजना छनौट कार्यमा सहभागिता जनाउन पाउँदा यसले थारू समाजमा अवश्य केही परिवर्तनको अनुभूति दिलाउने छ ।

यावत सकारात्मक उपलब्धि र सङ्केतहरूमा केही थारू अध्येताहरू फरक निष्कर्षमा पनि पुगेका छन् । जस्तो कि सर्वहारी (२०८१) का अनुसार स्थानीय तहले लोकप्रिय हुने नाममा धमाधम बरघर ऐन' जारी गर्न थालेपछि थारू समुदायमा रहेको स्वशासन, सामूहिकता र पारस्परिक सहयोगको परम्परागत प्रणाली र त्यसप्रतिको विश्वासमा चुनौती थपिएको छ ।

निष्कर्ष

राजनीतिक परिवर्तनले समाजमा परेको प्रभाव र सामाजिक गतिशिलता स्थानीय वा समुदाय तहमा सूक्ष्म अवलोकन र अध्ययनमार्फत बुझ्न सकिन्छ । स्थानीय सरकार र स्थानीय जनताका बिच पुनर्परिभाषित सम्बन्ध स्थापित गरेर मात्र परिवर्तित सन्दर्भमा सही अर्थको समावेशीपूर्ण सहभागिता र स्थानीय लोकतन्त्रको प्रत्याभूत हुन सक्दछ । परिवर्तित राजनीतिक सन्दर्भमा सङ्घीय संरचनाअन्तर्गतको स्थानीय सरकारले सङ्घीयतापूर्वको स्थानीय तहको जस्तो सम्बन्धमा मात्र सीमित गर्न पर्याप्त हुँदैन । हिजो उपेक्षित हुनु परेको अनुभवका कारण नै आजको स्थानीय सरकार पनि विभेदकारी छ भन्ने आमधारणा कायमै रहन गएको देखिन्छ । स्थानीय सरकारप्रतिको उक्त धारणा व्यावहारिक रूपमै परिवर्तन नगरी स्थानीय लोकतन्त्र सुदृढ हुन सक्दैन । त्यसका लागि पश्चिम नेपालका थारूहरूको

बरघरमार्फत अभ्यास गर्न सुरु गरिएको सांस्कृतिक राजनीति अन्य आदिवासी तथा प्रथाजनित सांस्कृतिक संस्थाहरूका लागि उदाहरण हुन सक्दछ । पश्चिम नेपालको थारूबहुल क्षेत्रको राजनीतिक-सांस्कृतिक इतिहास राज्यबाट उपेक्षा हुनुपरेको इतिहास थियो । इतिहासको त्यो भूल र कमीकमजोरी सच्याउने कार्यको सुरुवात स्थानीय सरकार मार्फत पनि गर्न सकिन्छ । थारूहरूको मौलिक राजनीतिक-सांस्कृतिक संस्था र परम्परा, जस्तै बरघर र राज्यको शासकीय पद्धतिबिच जति दुरी रहन्छ वा बढ्दै जान्छ; थारू र राज्य बिचको दुरी पनि सोहीअनुरूप बढ्ने छ । थारूहरूले शासकीय पद्धतिमा अपनत्व महसुस गर्न सक्दैनन् र क्रमशः सम्बन्ध द्वन्द्वोन्मुख हुँदै जाने सम्भावना रहन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा बरघरहरूको प्रयास र स्थानीय सरकारको पहल एउटा सांस्कृतिक-राजनीतिक पहल हो जसले थारूहरूको सामूहिक सहभागितालाई सुनिश्चित गर्नेछ । सीमित नै भए पनि अभ्यासमा आएका यी सांस्कृतिक-राजनीतिक पहलहरूलाई संविधानको मर्म अनुरूप कानुनी अवसरहरू उपलब्ध गराउने कार्यले राज्यलाई थप जनमुखि बनाउने छ । सहभागितामूलक समावेशी लोकतन्त्रमा विश्वास गर्ने राजनैतिक दलहरूले स्थानीय तहका यस्ता अभ्यासहरूलाई नजिकबाट अवलोकन गर्ने र प्रवर्द्धन गर्न सके उनीहरूको जनस्तरमा जग बलियो हुने छ ।

बरघरले प्राप्त गर्ने अधिकार र सम्मान कुनै पनि राजनैतिक व्यक्तिका लागि लोभलाग्दो पुँजी हो । राजनैतिक मनोकाङ्क्षा भएका कतिपय व्यक्तिहरू आजकल बरघर बन्ने कुरामा रुचि देखाउन थालेका छन् । यसरी हेर्दा राजनैतिक आबद्धताका आधारमा कतिपय टोल विकास संस्थामा योजना छनौट आदि प्रक्रियामा देखिएका अस्वस्थ अभ्यासबाट जोगाउन सकिएन भने प्रत्युत्पादक हुने सम्भावना रहन्छ नै । त्यसको प्रारम्भिक

सङ्केत पनि देखिन थालेको छ । यसै कारणले पनि थारू अभियन्ताहरूमा एउटा त्रासको मनोविज्ञान उत्पन्न भएको छ कि राज्यको संयन्त्रमा प्रथाजनित तथा परम्परागत ज्ञान र संस्थाको सहारामा आफ्नो सहभागिता सुनिश्चित गर्ने सचेत प्रयास गरिरहँदा कतै सांस्कृतिक मौलिकता धरापमा पर्ने त होइन । यो स्वाभाविक हो । यो थप बहसको विषय पनि हो, जुन थारूहरू आफैले निर्णय गर्ने छन् । राजनीतिक दल निरपेक्ष ठानिने सामुदायिक वन, विद्यालय सञ्चालक समितिदेखि कुलोबाटो उपभोक्ता समिति आदिमा समेत राजनीतिक आधारमा सहभागी हुने, चुनिने परम्परा बसिसकेको अभ्यासको सिकार भोलि बरघर पनि नबन्ला भन्न सकिन्न ।

निष्कर्षमा मानवशास्त्रीय दृष्टिबाट हेर्दा थारूहरूको यस्तो पहललाई सांस्कृतिक आविष्कार या युक्ति भन्न सकिन्छ । यस्तो युक्तिमार्फत उनीहरूले राजनीतिमा आफ्नो स्थान थोरै भए पनि फराकिलो पार्ने, क्रमशः राजनैतिक शक्ति हासिल गर्न सक्दछन् । हालसम्मका लागि भने यो परीक्षणको विषयको रूपमा नै सीमित छ ।

दोस्रो स्थानीय चुनावको समयमा गरिएको अवलोकनले के देखायो भने विद्यमान चुनौतीका बाबजुद पनि स्थानीय निर्वाचनमा थारूबहुल क्षेत्रमा बरघर प्रणालीलाई कानुनी मान्यता दिने, परम्परागत संस्थालाई सबल बनाउने जस्ता सवाल चुनावी मुद्दा बन्न सके । निर्णायक मत भएका थारूहरूको भोट पाउनका लागि यस्तो प्रतिबद्धता थारू, गैरथारू उम्मेदवारहरूले गरेका हुन सक्छन् । यसले उम्मेदवार सम्बद्ध दलको समेत मुद्दा बन्न सक्ने सम्भावना र भविष्यमा आइपर्ने कतिपय कानुनी अडचन् हटाउन सहयोग पुग्ने देखिन्छ । केही स्थानीय सरकारले बरघरलाई कानुनी मान्यता दिनुका साथै बजेट विनियोजनसमेत गरिसकेका स्थापित उदाहरणका आधारमा राजनीतिक दलहरूले

स्थानीय मात्र नभएर प्रादेशिक तहमा पनि यस परिवर्तनपछि समाजले पाएको अवसरलाई सांस्कृतिक विषयलाई गम्भीरतापूर्वक लिएर संविधानले निर्दिष्ट राजनीतिक उपायमार्गत पहिचान सहितको समावेशीका गरेको समावेशी, सहभागीमूलक लोकतन्त्र प्रतिको लागि यस अध्ययनले एक उदाहरण स्थापित गर्ने प्रतिबद्धता पूरा गर्नेतर्फ उन्मुख हुनुपर्ने छ। राजनीतिक कोसिस गरेको छ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- ढकाल, सुरेश (२०७९). 'बरघर अर्थात् रैथाने लोकतन्त्र'. हिमाल खबर पत्रिका. वैशाख. <http://nepalihimal.com/article/18670>.
- ढकाल, सुरेश, राई, जनक र चेमजोङ, डम्बर. (२०७८). 'भरोसा जित्न बाँकी'. हिमाल खबर पत्रिका. चैत्र. <http://nepalihimal.com/article/18617>
- सर्वाहारी, कृष्णराज (२०८१). 'स्थानीय तहले गिजोल्न थालेको बरघर प्रणाली'. <https://cijnepal.org.np/barghar-system/>
- बर्दिया नगरपालिका (२०७७). बरघर ऐन. बर्दिया।
- Dhakal, S. & Chemjong, D. (2008). 'Badhghar: an Indigenous Democratic Institutions Among Tharus of Western Nepal'. In BidyanathKoirala, AnjuKhadka, RajanKhadka (eds.) Indigenous Democratic Institutions of Nepal (2008), Kathmandu: Nepal Srijanatmak Adhyan Kendra.
- Dhakal, S. Rai, J. Chemjong, D. Maharjan, D. Pradhan, P. Maharjann, J, & Chaudhary, C. (2002). Issues and Experiences: Kamaiya System, KanaraAndolan and Tharus in Bardiya (2001). Kathmandu: SPACE.
- Fujikura, T. (2023). 'Terms of Inclusion: Notes on Tharu Indigenous Activism after 2015. In Studies in Nepali History and Society. Kathmandu: Mandala Book Point.
- Fujikura, T. (2013). Discourses of Awareness: Development, Social Movements and the Practice of Freedom in Nepal. Kathmandu: Martin Chautari.
- Gunaratne, A. (2002). *Many Tongues, One People: The Making of Tharu Identity in Nepal*. New York: Cornell University Press.
- Mackey, E. (1999). *The House of Difference: Cultural Politics and National Identity in Canada*. London: Routledge.
- Muehlebach, A. (2001). "Making Place" at the United Nations: Indigenous Cultural Politics at the U.N. Working Group On Indigenous Populations. *Cultural Anthropology*. 16(3): 415-448.
- Rai, J. (2013). Activism as a Moral Practice: Cultural Politics, Place-making, and Indigenous Movement in Nepal. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Anthropology) in The University of Michigan.
- Rankin, K. N. (2004). *The Cultural Politics of Markets: Economic Liberalization and Social Change in Nepal*. London: Pluto Press.